

Лекція 10. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ АНТИЧНОГО РИМУ

1. Загальна характеристика давньоримської політичної та правової думки.
2. Цицерон.
3. Римські стоїки. Сенека, Епіктет, Марк Аврелій.

1. Загальна характеристика давньоримської політичної та правової думки.

В загальнотеоретичному плані давньоримська політична та правова думка знаходилася під помітним впливом відповідних давньогрецьких концепцій. У своїх теоретичних конструкціях римські автори використовували природно-правові ідеї грецьких мислителів, їхні вчення про політику і політичну справедливість, про форми держави, про "змішані" форми правління і т.п.

Проте, римські автори не обмежувалися простим запозиченням положень своїх попередників, а застосовували їх творчо і розвивали далі, з врахуванням специфічних соціально-політичних умов і завдань римської дійсності. Наприклад, характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв'язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове втілення у трактуванні Цицероном держави, як публічно-правової спільності. Погляди грецьких стоїків щодо вільного індивіда були використані римськими авторами (Цицероном і юристами) при створенні, по суті, нової концепції — поняття юридичної особи (правової особи, персони). Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки — юриспруденції. Римські юристи детально розробили значний комплекс політико-правових питань в галузі загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних наук (цивільного, державного, адміністративного, кримінального та міжнародного права). Римські автори у своїх конструкціях

теоретично відобразили ту нову, відмінну від давньогрецької, історичну та соціально-політичну реальність, в умовах якої вони жили і творили. Це, зокрема, криза полісної форми держави та старої полісної ідеології, перетворення Риму в імперію тощо. Давньоримські мислителі внесли суттєвий вклад в історію вчень про державу і право і мали суттєвий вплив на подальший розвиток політичних та правових вчень у середньовіччя та новий час.

Історія давньоримської політичної та правової думки охоплює ціле тисячоліття. Історію античного Риму прийнято ділити на три періоди: царський (754–510 рр. до н.е.), республіканський (509–28 рр. до н.е.) та імператорський (27 р. до н.е. — 476 р. н.е.). При цьому, єдина Римська імперія в 395 р. н.е. була остаточно розділена на Західну (столиця — Рим) і Східну (столиця — Константинополь) імперії. Ця остання проіснувала до 1453 р.

Ціцерон.

Марк Туллій Ціцерон (Cicero), 106–43 рр. до н.е., — знаменитий римський оратор, державний діяч і мислитель. В його творчості значне місце посідає державно-правова проблематика. Цим проблемам, зокрема, присвячені такі його праці, як "Про державу" та "Про закони". Цілий ряд політико-правових проблем розглядається і в інших його працях, зокрема "Про обов'язки", а також у численних політичних і судових промовах.

Державно-правові теоретичні погляди Ціцерона сформувалися під значним впливом Платона, Арістотеля, Полібія, стоїків. Разом з тим, він зумів поєднати і узгодити ці вчення з власне римськими традиціями в галузі державно-правової думки, з самобутньою історією римської держави і права. Творчо використовуючи ідеї своїх попередників, Ціцерон зумів

сформулювати цілий ряд оригінальних і нових положень в галузі теорії держави і права. Державу (*respublica*) Ціцерон визначає, як справу, надбання всього народу (*res populi*). При цьому, він підкреслює, що "народ не будь-яке об'єднання людей, зібраних разом якимось чином, а об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів". Таким чином, держава у трактуванні Ціцерона виступає не тільки, як втілення загального інтересу всіх її вільних членів, що було характерне і для давньогрецьких концепцій, але, водночас, і як узгоджене правове спілкування цих членів, як певне правове утворення, "загальний правопорядок". Таким чином, Ціцерон стоїть біля витоків тієї юридизації поняття держави, яка надалі мала багато прихильників, аж до сучасної ідеї "правової держави".

Головну причину походження держави Ціцерон вбачає не стільки у слабкості людей та їхньому страху, як вважав Полібій, скільки в їхній вродженій потребі жити разом. Слідом за Арістотелем, Ціцерон вважав сім'ю початковою основою суспільства, з якої поступово, природним шляхом виникає держава. Він відзначає споконвічний засадничий зв'язок держави і власності, підкреслюючи, що причиною утворення держави є охорона власності. Порушення недоторканості приватної та державної власності Ціцерон характеризує, як зневагу і порушення справедливості та права.

Виникнення держави і права не з випадкового бажання людей, а відповідно до загальних вимог природи, в тому числі і вимог людської природи, у трактуванні Ціцерона означає, що за своєю природою і суттю держава і право носять божественний характер і ґрунтуються на загальному розумі та справедливості.

Ціцерон значну увагу приділяє розглядові форм державного устрою. Залежно від числа правителів, він розрізняє три прості форми правління: царську

владу, владу оптиматів (аристократію) та народну владу (демократію). "Коли верховна влада знаходиться в руках однієї людини, ми називаємо її царем, а такий державний устрій царською владою. Коли вона знаходиться в руках у виборних, то кажуть що ця громадянська спільнота керується волею оптиматів. Народною ж (адже вона так і називається) є така спільнота, в якій все знаходиться в руках народу". Кожна з цих форм має свої позитивні і негативні риси, але всі вони терпимі і можуть бути досить міцними, якщо тільки зберігаються ті основи і зв'язки, в тому числі і правові, які від початків міцно об'єднали людей в силу їхньої загальної участі у створенні держави. "Благоволінням своїм нас приваблюють до себе царі, мудрістю — оптимати, свободою — народи", — писав Ціцерон. В той же час, при царській владі всі інші люди усунуті від участі в прийнятті рішень і законів; народ не користується свободою і усунутий від влади при пануванні оптиматів. При демократії, коли все вирішується згідно з волею народу, то який би справедливий і поміркований він не був, все ж таки сама рівність вже несправедлива, якщо при ній немає відмінностей у суспільному становищі. Головним недоліком цих форм є їхня нестабільність, яка може призвести до тиранії, панування кліки (а як підкреслював Ціцерон, "не має більш потворної форми правління, ніж та, при якій найбагатші люди вважаються найкращими)", або до "безумства і свавілля натовпу". Ці види панування вже не є, згідно з Ціцероном, формами держави, оскільки в таких випадках відсутня сама держава, як спільна справа і спільний набуток всього народу, відсутні спільні інтереси і загальнообов'язкове для всіх право. Попередити подібне виродження держави покликана змішана форма державного устрою, яка містить позитивні якості трьох простих форм. Головними перевагами такої держави була б її стабільність і правова рівність громадян. Власне такою він і вважає Римську сенатську республіку. При цьому, носієм царського начала були повноваження консулів, влади оптиматів — повноваження сенату, народної влади — повноваження народних зборів і народних трибунів. Тому Ціцерон підкреслює необхідність їхньої взаємної

рівноваги і рівномірного розподілу прав, обов'язків і повноважень між ними.

Ціцерон заперечував ідею майнової рівності і вважав справедливим соціальне розшарування і нерівність у суспільно-політичному відношенні. Навіть демократичну рівність, тобто рівність всіх вільних, він вважав несправедливою, оскільки вона ігнорувала відмінність у соціальному становищі і достоїнстві (гідності) громадян.

Велика увага у творчості Ціцерона приділяється праву. Говорячи про вимоги, які ставляться перед державним діячем, він підкреслює, що, крім того, що така людина повинна бути мудрою, справедливою, стриманою і красномовною, вона повинна бути обізнана з вченнями про державу і володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливим. В основі права, за Ціцероном, лежить притаманна природі справедливість. При цьому, під справедливістю розуміється вічна, незмінна і невід'ємна властивість як природи в цілому, так і людської природи.

Ціцерон дає таке визначення природного права: "Природний закон — це розумне становище, яке відповідає природі, розповсюджується на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов'язку, наказуючи; забороняючи, від злочину відлякує; воно, однак, нічого, коли цього не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм, і впливає на безчесних людей, наказуючи їм що-небудь чи забороняючи. Пропонувати повну або часткову відміну цього закону — святотатство; частково обмежувати його дію не дозволено; відмінити його повністю неможливо, і ми ні постановою сенату, ні рішенням народу звільнитися від цього закону не можемо". Цей "істинний закон" — один і той же завжди і всюди, і "на всі народи і на всі часи буде розповсюджуватися один вічний і незмінний закон; при цьому, він буде спільним наставником і повелителем всіх людей, як бог, творець, суддя, автор закону". Будь-хто, хто зневаживши людську природу, свавільно не

підкоряється цьому закону, на думку Ціцерона, є втікачем від самого себе, який неминуче понесе найбільшу (божу) кару, навіть якщо він зуміє уникнути звичайного людського покарання.

Розглядаючи справедливість, Ціцерон вважав, що вона полягає у тому, щоб кожному віддавати належне і зберігати рівність. Рівність полягає у тому, що всі люди формально в однаковій мірі, але з різними фактичними передумовами та наслідками, підпадають під дію загального принципу, який вимагає віддавати кожному своє. "Перша вимога справедливості, — підкреслював Ціцерон, — полягає у тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а також, щоб всі користувалися спільною власністю, як спільною, а приватною, як своєю".

Закон, який встановлюється людьми, не повинен порушувати порядку у природі і створювати право з безправ'я, блага зі зла, чесного з нечесного. Відповідність або невідповідність людських законів природі і природному праву виступає, як критерій та мірило їхньої справедливості і несправедливості. В той же час, закони, що приймаються в тій чи іншій державі, повинні бути не тільки справедливими, але й відповідати встановленому в ній ладові, традиціям і звичаям предків. Важливе значення Ціцерон відводить вступові (преамбулі) до закону, оскільки "законові властиво також і прагнення де в чому переконувати, а не до всього примушувати силою і погрозами". Мета такої преамбули — зміцнення божественного авторитету закону і використання страху божої кари в інтересах виконання людьми свого обов'язку і запобігання правопорушенням. Ціцерон підкреслює, що "під дію закону повинні підпадати всі".

Ціцеронові належить першість у закладенні основ міжнародного права. "Право народів" він трактує, як поєднання позитивного права різних народів та природного права міжнародного спілкування (тобто міжнародне право).

Він сформулював важливий принцип міжнародного права про необхідність дотримання зобов'язань за міжнародними договорами. Проводячи різницю між справедливими і несправедливими війнами, він вважає несправедливою ту, яка не була оголошена. Війну Ціцерон характеризує, як вимушений акт, можливий тільки у випадку безуспішності мирних переговорів. Як причину справедливої війни, він вказує необхідність захисту держави, як мету — встановлення миру. Мислитель виступав за гуманне поводження з полоненими та переможеними.

Творча спадщина філософа, в тому числі його вчення про державу і право, справила глибокий вплив на увесь наступний розвиток світової культури. Його праці знаходяться в центрі уваги римських (стоїки, юристи, історики) і християнських (Лактанцій, Августин та ін.) авторів, мислителів наступних епох (Відродження, Новий та Новітній час). Широко використовуються відповідні висловлювання Ціцерона в різних минулих і сучасних концепціях правової держави.

3. Римські стоїки. Сенека, Епіктет, Марк Аврелій.

Одне з перших місць серед римських стоїків належить Луцію Аннею Сенеці (Seneca), який жив у 3–65 рр. Він найбільш послідовно, у порівнянні з іншими представниками цього напрямку, відстоював ідею духовної свободи всіх людей, незалежно від їхнього суспільного становища. Відповідно до цього, об'єктом і сферою рабства може бути тільки тілесна і чуттєва, але не духовна і розумна частини людини. Раб, відповідно до вчення Сенеки, рівний за натурою з іншими людьми і йому притаманні ті ж душевні якості, що і всім іншим. Всі люди рівні у тому сенсі, що вони "товариші по рабству", оскільки однаково залежать від волі повелінь долі.

"Покажіть мені, — писав Сенека, — хто не є рабом у тому чи іншому сенсі!

Цей — раб своїх бажань, той — жадності, а той — честолюбства... Немає рабства більш ганебного, ніж рабство добровільне". Мислитель висунув свою природно-правову концепцію, в якій неминучий і божественний за своїм характером "закон долі" відіграє роль того права природи, якому підпорядковані всі людські прагнення і творіння, включаючи державу і право. Він вважає, що всесвіт — це природна держава зі своїм природним правом, визнання чого — справа необхідна і розумна. Членами цієї держави, за законом природи, є всі люди, незалежно від того, визнають вони це чи ні. Що ж стосується окремих державних утворень, то вони випадкові і значимі не для всього людства, а тільки для обмеженого кола людей

Подібні ідеї розвиває й Епіктет, 50–130 рр., який головний акцент робив на проблемі особистого морального самовдосконалення і належного виконання ролі, визначеної кожному долею. Взаємовідносини людей, при цьому, повинні чітко базуватися на принципі: "Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим".

Марк Аврелій Антоній, який жив у 121–180 рр., розвивав "уявлення про державу з рівним для всіх законом, яка правиться відповідно до рівності і рівноправності всіх, та царство, в якому найвищим благом є свобода підлеглих". У своїй праці "До самого себе" Марк Аврелій підкреслює, що зі спільного для всіх людей духовного начала випливає, що всі люди — розумні істоти, якщо ж так, то і розум, який наказує, що робити, а чого не робити, теж буде спільним. На спільності розуму базується спільність закону, який є однаковим для всіх, оскільки всі люди є рівні, всі вони є громадянами і творять єдиний громадянський устрій. Ідеї грецьких та римських стоїків, зокрема обґрунтований ними індивідуалізм та природно-правова теорія, мали суттєвий вплив на погляди римських юристів.